

UOT 81`38

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ SINONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

agasiyeva1983@gmail.com

Açar sözlər: nəsr dili, sinonimlərin üslubi məqamları, sinonim variantı olan birləşmələr, sinonim sıralanması

Sinonimlər əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərdir. Belə sözlər bir-birindən həm üslubi məqamlarına, həm də frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Müasir Azərbaycan dili də sinonimləri zəngin olan dillərdən biridir və onun lüğət tərkibindəki müxtəlif növ sinonim sözlər birdən-birə törəmədiyi kimi, bir mənbədən də deyil. Bu sinonimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müxtəlif səbəblərlə və xüsusən üslubi ehtiyaclarla əlaqədar cürbəcür yollarla və ayrı-ayrı mənbələrdən əsrlər boyu toplanmış sözlərdir.

Sözün informativ yüklü linqvistik vahiddən poetik məzmunlu bədii detala çevrilməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu məqamlardan biri də sinonimlərin işlənməsi ilə bağlıdır. Aydın ki, sinonimlərin bir cümlə daxilində işlənməsi, yəni eyni mənanın ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması mətnin verdiyi informasiyanı yeniləmir və yaxud artırmır, yalnız onun emosionallığını, təsir gücünü çoxaldır, təkrarlardan uzaqlaşdırır. Elmi ədəbiyyatda sinonimlərin bədii mətdə işlənməsi bədii-üslubi hadisə kimi izah olunur:

"Sinonimlər bir-birini qeyd və şərtsiz əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini vermək, ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq, fikri konkret, aydın, parlaq etmək və onu rəngarəng vasitələrlə ifadə etmək üçündür". [9, s.41]

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, sinonimlərin üslubi mahiyyətini daha dürüst öyrənmək, üslubi məqamlarını daha aydın təsvir etmək üçün müxtəlif dövr bədii ədəbiyyatlarda işlənən sinonimlərə müraciət etmək dilimiz üçün faydalı olar. Bu səbəbdən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin (Qantəmirin) nəsr dilində işlənmiş sinonimləri nəzərdən keçirsək, yerinə düşər.

Qantəmir dildən yaradıcı şəkildə istifadə edən ədiblərimizdəndir. Onun yaradıcılığında idiomlar, atalar sözləri, xalq danışıq dili ifadələri, evfemizmlər, antonim, omonim və sinonimlər öz zənginliyi və üslubi məqamları ilə maraq doğurur.

Ədibin “Vəsiyyət” hekayəsində Hacınin vəsiyyətini qələmə alan Şeyx Mir Hədinin dilində sinonimlərin işlənmə məqamına diqqət yetirək:

"Oğul, Hacı ağa bu vəsiyyətnaməsində özü üçün *ehsan*, *xeyrat* ayırmayıb, *qorxuram* şəran düz olmasın və..." [5, s.227]

Göründüyü kimi, bu cümlədə eyni fikir - ölmüş adamın adına verilən yemək yaxud savab məqsədi ilə verilən bir şey *ehsan* və *xeyrat* kimi sinonim sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bir cümlə daxilində sinonimlərin işlənməsi bəzən ona görə baş verir ki, sözlər sinonim cərgədə birləşsələr də, mənə çalarına və mənşəyinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər ikisi ərəb mənşəli sözdür: nemət, rifah, bəxşiş, bağışlamaq mənalarındadır. Bəzən bədii əsərlərdə sinonimlərin işlənməsində məhz belə bir məqama da rast gəlirik:

Ancaq yaxşı çalış, hərif inansın,

Qoy bağı od tutub, alışıb yansın! [10, s.217]

Od tutmaq feili *alışmaq* feilinin ifadə edə bilməyəcəyi dərəcədə yanğının gücünü, *alışmaq* feili isə yanğının baş verdiyini ifadə edir. Bu şəirdə baxdığımız sinonim cərgədən fərqli olaraq, Qantəmirin dilində işlənmiş *ehsan* və *xeyrat* sözləri elə sinonimlərdir ki, onlar mənə çalarına görə bir-birindən fərqlənmir və asanlıqla bir-birini əvəz edə bilər. Tədqiqatlarda sinonimlərin nəsr dilində işlənmə xüsusiyyətləri haqqında deyilir: “Sinonimlər nəsr dilində aşağıdakı üslubi məqsədlərlə müraciət olunur: a) obrazlılıq sinonimlərin mənə incəlikləri əsasında sıralanması ilə üzə çıxır. Bu zaman yaranan zəngin sinonimik cərgələr iki məqsədə xidmət edir. Fikrin dəqiqləşdirilməsi və yazıçının vermək istədiyi hiss-həyəcanın, emosiyaların daha da gücləndirilməsi. b) sinonimlərə eyni söz və ifadənin təkrarlanmasının qarşısını almaq məqsədi ilə müraciət olunur” [6, s.7].

Qantəmirin dili də nəsr dilidir, odur ki, onun dilində *ehsan* və *xeyrat* sözlərinin həmcinsləşməsinin hansı məqsəddən irəli gəldiyinə diqqət edək. Hacınin vəsiyyətnaməsindən mənfəətini təmin edə bilməyən, öz umacağını şəriət və savabın ayağına yazan Şeyx *ehsan* verilməsinin vacibliyini mənəca üst-üstə düşən *ehsan* və *xeyrat* sözləri vasitəsi ilə təkrarlayır. Amma bu, mətndə təkrar yox, müəyyən situativ məqamın tələbi kimi görünür. Belə ki Şeyx *ehsan* verilməsinin vacibliyini, yəni ki, öz mənfəətini vurğulamaq məqsədi ilə eyni mənə-məzmunlu sözlərin təkrarından istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, sinonimlər bütün məqamlarda bir-birini əvəzləyə bilmir. Məsələn, *gözal*, *qəşəng*, *yaraşlıq* sözləri sinonim olsalar da, *gözal əsər* dediyimiz halda, *qəşəng*, *yaraşlıq əsər* deyə bilmirik. Bu cür eyni məfhum və məzmunu ifadə edən, bir-birini asanlıqla əvəzləyə bilən sinonimlərə Qantəmir dilində tez-tez rast gəlinir.

O da Qara Hüseynin çörəyini kəşmişdi və halbuki o öz əqidəsi, məsləki yolunda duz-çörək məsələsini yadına belə gətirməyirdi". [5, s.117]

Bu cümlələrdə işlənmiş *əqidə*, *məslək* sinonimlərində eyni məfhumun təkrarı onların daşdığı fikri vurğu altına salır. Bir məqama diqqət edək ki, poetik dildə eyni anlayışın sinonimlər vasitəsi ilə deyil, eyni sözlər vasitəsi ilə ifadə olunan təkrarlardan da istifadə edilir. Məsələn:

Mən dönmərəm, sən dönməzsən,

Yaşa könül, yaşa könül! [8, s.168]

Bu misralarda *yaşa könül* sözlərinin təkrarlanması bədii təkrir hesab olunur və əsərə bədii-estetik gözəllik gətirir. Demək, sinonim və bədii təkririn oxşar cəhəti onların hər ikisində eyni anlayışın təkrar olunmasıdır, fərqli cəhət isə bu təkrarın daşdığı məqsəddir. Bədii təkrir mətnə bədii qüvvətləndirmək, müxtəlif çalarda təqdim etmək vasitəsi kimi, sinonim isə fikri qüvvətləndirmək vasitəsi kimi daxil olur. Ədəbiyyatşünaslıq elmində yazıçının ifadə etmək istədiyi mənanı, fikri daha dəqiq, daha bədii vermək üçün sinonimlərdən istifadə etdiyi bildirilir. Fikrimizcə, bu mülahizədə bədii mətndə sinonimlərin işlənmə məqsədi incəliyinə qədər öz izahını tapmamışdır. Qantəmirin dilində sinonimlərin işlənmə məqamını incəliyərkən görürük ki, o, fikrin dəqiqliyinə yox, fikrin qüvvətlənməsinə xidmət edir.

Bu bir mövzənin müqəddəməsi, başlanğıcıdır. [5, s.169].

Bu cümlədə *müqəddimə*, yaxud *başlanğıc* sözünün ayrılıqda işlənməsi belə fikri kifayət qədər dəqiq ifadə edir. Müəllif fikri sinonim sıralanmasında verməklə onun qüvvətli ifadəsinə nail olmuşdur.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə *əqidə*, *məslək* və *ehsan*, *xeyrat* sözləri ərəb mənşəli olduğu halda, *müqəddəmə*, *başlanğıc* sinonim sıralanmasında *müqəddəmə* ərəb mənşəli, *başlanğıc* isə türkmənşəli sözdür. Həm də *müqəddimə* sözü dilimizdə kifayət qədər işləklik qazanmadığından kütləvi anlaşılıqlığa malik deyildir. *Başlamaq* feilindən yaranan milli mənşəli *başlanğıc* sözü isə sanki yazıçının dilinin qəlizləşməsinə imkan vermir, onun kütlə üçün anlaşılıqlığını təmin edir.

Qantəmirin dilində bir cümlə daxilində bir neçə sinonim sıralanmasına da rast gəlirik.

*Alim məclisində, üləma yığıncağında ağsaqqal **dinməz**, **danışmaz**, qulaq asar.* [5, s.169]

Bu cümlənin tərkibinin çox hissəsi sinonimlərdən ibarətdir. Belə ki *qulaq asmaq* və *ağsaqqal* sözlərini çıxmaq şərti ilə digər sözlər burada sinonim cərgə yaratmışdır. Həm də bu cümlədə söz

birləşməsinin sinonimliyinə də rast gəlirik. *Alim məclisində və üləma yığıncağında* ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində sinonim cərgə yaratmışdır. Bu birləşmə daxilində sinonim kimi görünən *alim* və *üləma* sözləri əslində sinonim cərgə təşkil etmir. *Alim, üləma* sözləri ərəb mənşəlidir və *üləma* sözü *alim* sözünün cəm formasıdır. Demək, bu sözlər eyni anlayışın müxtəlif kəmiyyət kateqoriyalarında ifadəsidir. Ancaq baxdığımız mətndə onlar sinonim kimi görünürlər. Belə ki ərəb mənşəli *məclis* sözü milli mənşəli *yığıncaq* sözünün sinonimidir və bu sözlərin semantikasında bir topluluq, çoxluq anlamı var. Demək, *alim məclisində* birləşməsində *alim* sözü öz qrammatik formasına görə kəmiyyətə təkdə olsa belə, *məclis* sözünün semantikasındakı topluluq anlamı *alim* sözü ilə *üləma* sözünü kəmiyyət və məzmunca bərabərləşdirir və bu sözlər bu cümlədə mətni-üslubi sinonim kimi görünürlər. Demək, *alim məclisində* birləşməsi ilə *üləma yığıncağında* birləşməsinin ifadə etdiyi məna üst-üstə düşür və onlar bu cümlədə sinonim cərgə yaradır.

Baxdığımız cümlədə *dinməz, danışmaz* sözlərinin sinonimliyi cümlənin emosional-ekspressiv təsirini artırmışdır. Elmi ədəbiyyatda da bir cümlədə bir neçə sinonim cərgənin işlənməsi belə izah olunur: "Oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq üçün sinonimlər həmcinc üzvlü cümlələrdə işlədilir.... Deməli, sinonimlərin oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaqda böyük əhəmiyyəti vardır və bu məqsədlə eyni bir cümlədə bir neçə sinonim işlədilir". [7, s.187].

Qantəmirin dilində xalq dilində ədəbi dilin sinonim variantı olan birləşmələr də işlənmişdir.

Fələk gələ, bir addım da qabağa keçməyəm. [5, s.34].

Yazıcının xalq danışq dilindən aldığı *fələk gələ* birləşməsi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində öz əksini tapmamışdır. Onun ifadə etdiyi mənanı birləşmənin semantik mərkəzində dayanan *fələk* sözünə istinadən kontekst daxilində başa düşməyə çalışsaq.

Fələk 1. *göy, səma, asiman*, 2. *tələ, qismət, bəxt*, uğur [1, s.273] mənalarını ifadə edən ərəb mənşəli söz olub, klassik ədəbiyyatımızın poetik leksikasına daxil olan sözlərdəndir. Klassik poeziyamızda bu söz lirik mənin bədbin əhvali-ruhiyyəsini və ahü-zarını ifadə vasitəsi kimi bədii mətnə daxil olub.

Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan

Həzər etməzmi əcaba ahü-fəğanımdan. [3, s.48]

Poetik düşüncədən fərqli olaraq, xalq təfəkküründə "fələk" sözü qətiyyət, dönməzlik məzmununu ifadə etmək üçün işlədilir. *Fələk gələ* ifadəsi ədəbi dilimizdə işlənən, *qətiyyə, heç vəchlə, əsla* mənalarını verən "*fələk göydən yerə ensə də*" birləşməsinin sinonimidir. Görkəmli akademik Tofiq Hacıyev doğru olaraq yazır ki, "...yazıçı söz - rəngləri xalqın canlı dilindən götürür; onun nitqində sinonim sözlərin cərgəsi ədəbi dildəkindən daha tutumludur" [4, 3]. Məlumdur ki, sinonimlər leksik mənanın izahı üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Bu birləşmələrin bir-birinin sinonimi olduğunu qəbul edirik, onda *fələk gələ* birləşməsinin də *qətiyyə, heç vəchlə, əsla* mənalarına malik olduğu təsdiq olunur. Mətnin konteksti də *fələk gələ* birləşməsinin bu mənasını təsdiqləyir. Bu ifadələrə fələk güc, qüdrət rəmzi kimi daxil olub. Fələyin gücü subyektin qətiyyətinə qarşı qoyulub.

Araşdırmamızdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Qantəmirin nəsr dili canlı xalq danışq dilinə əsaslandığı üçün əsərlərinin dilində də xalq danışq dilindən, xalq leksikonundan gələn sinonimlərdən geniş şəkildə və müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. Bu cəhət onun əsərlərinin bədiiliyini, xəlqiliyini, sadəliyini və poetik gücünü artıran əsas keyfiyyətlərdən birinə çevrilmişdir.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Qantəmirin nəsr əsərlərində sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Nəsr dilinin təkrarlardan qaçmaqla canlı, mənalı alınmasında, təsvirlərin rəngli boyalarla verilməsində sinonimlərin rolunu nəzərə alsaq, mövzu aktualdır.

Təbii əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Müasir Azərbaycan dili leksikologiyası fənlərinin tədrisində, tədqiqat materiallarında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə: IV cild, Bakı: Elm, 1987, 542 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 424 s.
3. Füzuli M. Leyli və Məcnun. Bakı: Maarif, 1991, 160 s.
4. Hacıyev T. Sinonimlikdə dilin tarixi yaşayır // Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1990, 472 s.
5. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s.
6. İslamzadə M. 1960-90-cı illərin Azərbaycan nəsr dili, nam. dis. avto., Bakı, 2007, 22 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə: I c., Bakı: Elm, 1978, 324 s.
8. Müşfiq M. Əbədiyyət nəğməsi, Bakı: Yazıçı, 1978, 310 s.
9. Rzazadə M. Vaqifin qoşmalarında sinonimlər. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun əsərləri, c. XIX. Bakı, 1961, 371 s.
10. Vurğun S. Əsərləri, 6 cildə: IV cild, Bakı: Azər. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963, 384 s.

РЕЗЮМЕ

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СИНОНИМОВ В ПРОЗЕ КАНТЕМИРА

Агасиева М.С.

Ключевые слова: *язык прозы, стилистические особенности синонимов, сочетания с синонимическими вариантами, синонимический ряд*

Как известно, в научной литературе синонимы используются для того, чтобы более точно, более художественно передать мысль, которую хотел выразить писатель в произведении. Однако, рассмотрев особенности использования синонимов в прозе Кантемира, мы можем сделать вывод о том, что они служат не для уточнения, а для усиления мысли. Автор добивается усиления звучания, передавая мысли через ряд синонимов. В прозе Кантемира встречаются случаи использования нескольких синонимичных рядов в пределах одного предложения. Так же он использует в своей прозе выражения, взятые из народного языка и имеющие синонимы в литературном языке.

В то же время, писатель совмещает аналогичные арабские и персидские заимствования со словами из родного языка, добиваясь, таким образом, в своих произведениях краткой, конкретной и полноценной передачи мысли. Желая довести до читателя всю глубину мысли, писатель мастерски использует синонимичные слова и выражения.

SUMMARY

STYLISTIC OPPORTUNITIES OF SYNONYMS IN THE PROSE LANGUAGE OF GANTEMIR

Aghasiyeva M.S.

Key words: *prose language, stylistic opportunities of synonyms, units which have synonym variants, putting synonyms in a row*

As it is known, in scientific literature synonyms are used in order to more accurately, more artistically convey the idea that the writer wanted to express in the work. However, having considered the peculiarities of the use of synonyms in Gantemir's prose, we can conclude that they do not serve to clarify, but to strengthen the thought. The author seeks strengthening of sounding, transferring thoughts through a number of synonyms. In Gantemir's prose there are cases of using several synonymous series within a single sentence. So he also uses in his prose expression, taken from popular language and having synonyms in literary language.

At the same time, the writer combines similar Arabic and Persian borrowings with words from his native language, thus achieving in his works a brief, specific and full-fledged transfer of thought. Wanting to bring to the reader the depth of thought, the writer skillfully uses synonymous words and expressions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.03.2019
	Son variant	25.09.2019